

A Kárpát-medencei pusztásodás és hadügy a török korban

Nagy Miklós Mihály

CSc, PhD, katonai szakíró, történeti geográfus

A településhálózat pusztásodásának folyamata a Kárpát-medencében már a török kort megelőző évszázadok során elkezdődött és kiteljesedett. A települések ritkulása és rendszerük tartós átrendeződése a korábbi századokban bizonyította, hogy a pusztásodás jelensége nem homogén földrajzi képlet, hanem korról korra változó térbeli jelenség. Módosulásának okai éppoly sokrétűek, mint megjelenési formái, melyek között megtalálhatóak a hadtörténelmi kapcsolódásúak is. Az utóbbiak változatai két tényezőtől, a Kárpát-medence egyéb geográfiai faktoraitól, valamint a hadügy uralkodó képleteitől függenek. Így a pusztásodás egyes történelmi időszakokban a hadtörténelmi földrajz szemléletmódjának alkalmazásával leírható. E megközelítés használata mellett szól, hogy a Kárpát-medence térfejlődésének egyes időszakaiban, így a török korban is, a pusztásodás jelenségéhez egyéb hadtörténelmi földrajzi képletek társultak, s ezek szinergiájaként a földrajzi viszonyokban visszafordíthatatlan változások történtek. Az oszmán hódítás korábban e módosulások halmaza magában foglalta a pusztásodás mellett a Kárpát-medencei frontier átrendeződését, valamint a népesedési viszonyok változását s nem utolsósorban az egyes vidékek és tájak térbeli elkülönülésének oly mértékű megerősödését, mely még napjaink földrajzi viszonyaira is hatással van. A fenti tényezőket figyelembe véve, a török kori térbeli folyamatok a Kárpát-medencei pusztásodás történetében a megelőző és a későbbi korokhoz képest élesen elkülönülő periódust alkotnak. Dolgozatunkban a Kárpát-medencei pusztásodás e sajátos időszakával foglalkozunk. Célunk, hogy történelmi földrajzunk figyelmét felhívjuk a katonai tényezők szerepére ebben az időszakban, és egyben rámutassunk, hogy a földrajzi viszonyok változásának sorában egyes periódusokban néhány geográfiai tényező dominánssá válhat.

A pusztásodás földrajzi, társadalmi kerete

A Kárpát-medencei pusztásodás történetének török kori időszakát annak a tézisnek alkalmazásával tárgyaljuk, hogy a településhálózat átrendeződéséhez egyéb hadtörténelmi földrajzi jelenségek, elsősorban a magyarországi frontier képlete társult. A pusztásodás ebben a korban nem önmagában álló folyamat volt, hanem — az állandósult háborús viszonyok miatt — fegyveres összeütközésekkel terhelt, összetett földrajzi környezetben zajlott. Ebből eredően a pusztásodásnak ez az időszaka nem értelmezhető kizárólag településtörténelmi és -földrajzi jelenség-

ként, jóllehet a hazai történeti geográfia tudomány- és kultúrtörténeti gyökerei e megközelítést erősíthetik, amennyiben intézményesülésének első időszakában domináns volt annak településföldrajzi kötődése.¹ Tézisünk bizonyítása az integrált jellegű hadtörténeti földrajzi szemléletmód mentén lehetséges, mely egyenlő mértékben veszi figyelembe a történeti földrajz gondolkodásmódja mellett a hadtörténelem egészén túl lehetséges geográfiai vonatkozásait is.² A török kori Kárpát-medencében a bonyolult térbeli folyamatok és a földrajzi viszonyrendszer mélyreható átrendeződése zajlott, ami lényegesen változó színteret biztosított a történelmi eseményeknek. Mindennek eredőjeként a pusztasodás besorolható a kor domináns földrajzi képletei közé, az összetett hadtörténeti földrajzi folyamat egyik szembeötlő elemévé vált. A török kor földrajzi viszonyainak legfontosabb jellemzője maga az az átalakulás volt, mely mind a természeti, mind a társadalmi geográfiai vonatkozásban érvényesült.

A módosuló földrajzi viszonyrendszer legszembeötlőbb jelensége a Kárpát-medence egyes területeinek szinte teljes elnéptelenedése volt, vagyis a pusztává vált táj képe, mely a kor utazási irodalmában is megjelent. Az elpusztult, lakatlan vidék képe szinte rémisztően hatott az utazókra. Jól példázza ezt, hogy 1717-ben a török alól túlnyomórészt felszabadított Magyarországon átutazó Lady Wortley Montague Bécsben Savoyai Jenőtől azt a tanácsot kapta:

„várjak, még a Duna jégkérgé eltűnik, akkor legalább a vízi úton kényelmesen eljuthatunk célunkhoz. A magyarországi házak ugyanis az időjárás viszontagságai ellen oltalmat nem nyújthatnak, Buda és Eszék közt, a végzetlen hósvatagon, egyetlen házat sem fogok találni, a rettenetes hidegtől pedig már sokan meghaltak. Megvallom, mindeme rémítetések mély benyomást gyakoroltak reám, mivel a legilletékesebb embertől hallottam, ki ugyancsak jól lehet értesülve a magyarországi viszonyokról.”³

Az utazók leírásából azonban ellentmondásos földrajzi kép tárul elénk.⁴ Egyik oldalról a forrásokból a teljesen elpusztított vidék feletti száanalom szólal meg,⁵ míg másfelől a rendezettségéről, valamint a viszonylagos jólétről adnak beszámolót az utazók. Lescalopier 1574 nyarán fordult meg a Kárpát-medencében, ekkor járt Váradon, melyről feljegyezte:

„A város szép, nagy és erős. Minden ház homlokzatát olajfestéssel mázolja be. [...] Ez idő alatt három-négy mérföldes körzetben bejártam a szomszédos falvakat. Csodálkozással észleltem a katonaság soraiban uralkodó jó rendet. A földművelés háborítatlanul folyt, mintha teljes béke uralkodnék az országban.”⁶

¹ FODOR 2006: 353–359; FODOR 1935; MENDÖL 1938; GLASER 1939; GYÖRI 2002.

² NAGY 2009; NAGY 2015a.

³ SZAMOTA 1891: 445–446.

⁴ SZAMOTA 1891; LESCALOPIER 1982; BRANDSTETTER 2001; LOTHARINGIAI 1986; GÖMÖRI 1994; PÉTER 1986; DERNSCHWAM 1984.

⁵ A már említett angol utazó közismert megállapítása szerint: „Valóban nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett és ma így nagy területen embert is alig láthatni.” SZAMOTA 1891: 449.

⁶ LESCALOPIER 1982: 95.

Az ellentmondásos úti híradások arról tanúskodnak, hogy a háborús állapotok ellenére, melyeket hosszabb-rövidebb békés időszakok tagoltak, a sivárrá vált vidékek mellett a Kárpát-medencében voltak a lakosságot tömörítő települések is. A pusztulás jelentős, ám nem teljes körű volt, s mértéke inkább a településhálózat átrendeződésében öltött testet. A kor Magyarországon a települések tekintetében nagy mértékű területi elkülönülés, tagolódás figyelhető meg, mely hangot kap a már hivatkozott utazási irodalomban is. A pusztulás képi megjelenítése azonban jelentősen függött a rögzített benyomások helyszínétől és az átélt történelmi, társadalmi epizódtól. A kort jellemző várostromokhoz kapcsolódó, komor hangú beszámolókkal szemben más hangvételűek a kereskedelmi utazóktól származó források. Mindezzel arra szeretnénk rámutatni, hogy a török kor Magyarországon egyes területek pusztulása és pusztává válása nem feltétlenül jelentette a Kárpát-medence teljes egészének elnéptelenedését. Így a pusztásodás sem lehetett egyenletes eloszlású.

A településhálózat átrendeződése mellett a kor másik fontos, a hadtörténeti folyamatokat determináló jelensége a népesedési folyamatok torzulása volt.⁷ A Kárpát-medence lakossága Wellmann Imre számításai szerint a török elleni háborúk sorába ékelődött Rákóczi-szabadságharc végén, vagyis a török kor utolsó szakaszában, a korábbi 4,5 millió főről jelentősen lecsökkent.

„A visszafoglaló háborúval kezdődő közel három évtizedes vihar nemcsak a természetes szaporodásból s a beköltözésből származó többletet sodorta magával, hanem az eredeti népességet is csökkentette hozzávetőleg fél millióval, mintegy 3,9 millióra; a termelőerők többi tényezőjének pusztulása pedig föl sem mérhető.”⁸

A demográfiai adatok szerint hazánk lakosságának lélekszáma a török kort megelőző szinten stagnált, sőt valamivel az alá is süllyedt, amiben jelentős szerepe volt a kor hadügyét kísérő tudatos pusztításon túl az időről időre feltámadó járványos megbetegedéseknek is.⁹ A mortalitás mértékéről beszédes adat, hogy a lakosság még a folyamatos betelepülés és betelepítés ellenére is csökkent, és így a stagnálás a Kárpát-medence korábbi etnikai viszonyainak gyökeres átalakulásával járt.

A nemzetiségi, valamint a vallási viszonyok átalakulása fokozta a Kárpát-medence belső társadalmi konfliktusait, ami a pusztulás és a pusztásodás egyik gerjesztő tényezője lehetett. Rákóczi visszaemlékezéseiben, mintegy jellemzően a Kárpát-medencei állapotokra az 1704. évi rác hadjáratát a délszláv elemek etnikai jellegű háborús kegyetlenkedéseinek megfékezésével magyarázta.¹⁰ A rácokról ezt írta:

„Ez a nemzet, amely természetes ellensége a magyaroknak, meghúzódott a lakóhelyein, amikor megtudta, hogy hadaim egy része a közelben tartózkodik, de amint a mieink eltávolodtak, összegyűltek és rácsaptak a városokra és falvakra, ahol csak asszonyok és öregek maradtak. Ezekkel aztán egészen barbár módon jártak el, a nőket és gyerekeket le-

⁷ SZABÓ 1941: 82–121; BAKÁCS 1963; WELLMANN 1980; ÁCS 1984: 134–141.

⁸ WELLMANN 1980: 58.

⁹ SCHULTHEISZ—TARDY 1964; VEKERDI 2009: 9–31.

¹⁰ RÁKÓCZI 1978: 335–336; NAGY 2019.

mészárolták, a házakat felgyújtották. Minthogy a seregek hajlama képtelenné tette, hogy első tervemet kövessem, elhatároztam, felhasználom őket arra, hogy leverjem és szétszórjam az említett rácokat, és kényszerítsem őket az ország elhagyására.”¹¹

A kegyetlenkedésekre a küzdő felek gyakorta kegyetlenkedésekkel válaszoltak, ami a Kárpát-medencei hadszíntéren mintegy bevett szokás lehetett. A rác agresszióra a polgári lakosság elleni túlzott erőszak alkalmazás lett a válasz. Rákóczi szavaival élve:

„A rácok mindenfelé menekültek, a mieink vadászatot tartottak rájuk a mocsarakban, és rájuk gyújtották a nádasokat, ahová visszavonultak. Éreztem, hogy ez a vállalkozás nem nagy becsületet szerez nekem, de nem volt elegendő hadam ahhoz, hogy átkeljenek a Dunán.”¹²

A pusztulás földrajzi képletéhez hozzátartozott az elnéptelenedés és a gazdátlan vidékek terjedésének az utókor által feltételezett zónaszerűsége, melyet Szekfű Gyula nyomán a modern magyar történetírás is átvett.¹³ A nagy fokú pusztítást és a pusztai vidékek kialakulását gyakorta a katonai tevékenységekhez kötjük, melyek annyira uralják a kor népét, hogy Magyarország földrajzi viszonyait katonaföldrajzi kategóriaként igyekeznek megjeleníteni történetírásunk.¹⁴ Hervay Ferenc a török kort és következményeit taglaló történeti földrajzi tanulmányában — a történelmi és a geográfiai szemléletmód együttes alkalmazásával — elsősorban egy háborús állapotú földrajzi egység rajzát nyújtotta, s munkáját egy későbbi nagyobb műhöz vezető első lépésnek tekintette.¹⁵ A hazai történeti földrajz historiográfiájában fontos tanulmányában nem térhetett ki a térbeli elkülönülés jelenségére, mely szorosan kapcsolódik a hódoltság korához, valamint a pusztulás, továbbá a pusztásodás képletéhez. A Kárpát-medence táji tagolódása és az ehhez kapcsolódó térszervezés, valamint térbeli elkülönülés már a korábbi századokban megindult folyamat volt, melyre nyilván hatott a török kort megelőző pusztásodás is.¹⁶ A táji tagolódás mellett azonban létezett egy részben ahhoz is kötődő, a korabeli „regionalizmus” nyomait viselő tértagolódás is, mely természetföldrajzi alapon nyugvó fejlettségbeli különbözőséget mutatott.¹⁷ A fejlettségbeli területi különbségek állapotának formálódása különösen a Nagyalföld esetében a török hódoltsággal együtt erősödő pusztulás és pusztásodás hatására új irányt vett. Megkezdődött a korábbi századokat jellemző élesebb elkülönülés képletéhez történő visszarendeződés. Az Alföld mai „másságának” kialakulása és napjainkig kiirathatlan meggyökeresedése a török kor következménye, és nem utolsósorban a pusztulásból eredő fokozott pusztásodás folyamánya.¹⁸ Mendöl Tibort idézve:

¹¹ RÁKÓCZI 1978: 335.

¹² RÁKÓCZI 1978: 336.

¹³ Újabban térképvázlalon történő megjelenítését lásd: ÁCS 1984: 135.

¹⁴ HERVAY 1974: 125–126.

¹⁵ „Művünk csak első kísérlet 16–18. századi a történeti földrajzunk megírásához. Nem is lehet más, mint vázlat. Még rengeteg forrás feltárására, értékelésére, összehasonlítására és számtalan fáradságos részletkutatásra van szükség egy teljesebb, biztosabb, részletesebb és világosabb földrajzi kép megrajzolásához.” HERVAY 1974: 110.

¹⁶ KÁDÁR 1941; KÓSA—FILEP 1978; KRISTÓ 2003.

¹⁷ CSÜLLÖG 2000; CSÜLLÖG 2007.

¹⁸ BELUSZKY 2001: 31–156.

„A közvetlen hatások összefoglalóan úgy jellemezhetők, hogy az Alföld és a Dunántúl műtájának a középkor folyamán lassan elmosódó színvonalbeli különbsége most ismét kiéleződött, természetesen az erősebben elpusztult Alföld rovására. Kis falvak egész seregét törölte el ez a korszak a térképről úgyhogy a legtöbbjük máig sem támadt fel.”¹⁹

Pusztásodás és frontier

A török korban a pusztulás, a pusztítás és a településhálózat pusztásodása szorosabb kapcsolatot mutat, mint a korábbi századokban. A falvak településtörténetében a korábbi századok pusztásodásában több ok együttes hatása játszott szerepet, s ezek közül a hadügy pusztán egy lehetséges tényező volt.²⁰ A népesség és a falvak, valamint a parasztság történetének neves kutatója, Szabó István a hadügyi tényezők esetében a feudális „magánháborúk” okozta pusztásodást hangsúlyozta,²¹ és történetírásunkban a belpolitikai, valamint a társadalmi feszültségektől eredő okok váltak dominánssá. Ám a török korban a pusztásodást előidéző jelenségek sora egy új elemmel gazdagodott, nevezetesen az ország külső ellenségével szembeni külpolitikai célú háborúval, mely főleg másfél-két évszázados időtartamával jelentősen fokozta a pusztásodás intenzitását. Ebben a tekintetben eltérő hadügyi hatást tulajdoníthatunk az ország különböző vidékein uralkodó állapotoknak. A végvári övezetek mentén a falvak ritkulása és pusztulása más képet mutatott, mint a tiszántúli vidékeken, ahol a nagy hadak keveset jártak. Feltűnő, hogy településeknek a háborús időszak pusztásodásának és pusztításának hatására történt átrendeződése, melynek következményei máig hatnak, legfőképpen nem a két rivális nagyhatalom, a Habsburg-birodalom, valamint a Török Birodalom fő ütközési vonalai mentén, vagyis a hódoltsági területek nyugati és északi felén történt. A településhálózat látványos átrendeződése, a kis települések eltűnése és helyükbe a nagy lakatlan puszták és a nagy kiterjedésű alföldi települések létrejötte hódoltság keleti oldalán zajlott. Pusztásodás a hadügyi folyamatok hatására a hódoltsági területek mindkét oldalán történt, de seregek járásának eltérő jellegéből fakadóan különböző módokon.

A hadügy hatására történt pusztásodás két módjának értelmezéséhez először érdemes rögzítenünk néhány összefüggést a török kori pusztásodással kapcsolatban. A török kor a magyar történelem legintenzívebb tájformáló időszaka volt, mely a településhálózatot a Kárpát-medence belsejében mindenhol átalakította. Ám az átalakítás mértékéről a történeti szakirodalomban Szekfű Gyula nyomán szélsőséges vélemények is megfogalmazódtak, míg történeti földrajzunk kevés figyelmet szentelt e kérdésnek. Szekfű Gyula a múlt század első felében Hóman Bálinttal közösen írott történeti szintézisében elhelyezett egy fejezetet *A magyar táj színváltása* címmel, melyben még az Alföld természetföldrajzi viszonyainak átalakulását is a török uralom rovására írta.²² Szekfű Gyula és követőinek téves nézeteit mások mellett Cholnoky Jenő igyekezett helyesbíteni.²³ Geográfusunk éles különbséget tett a társadalomföldrajzi,

¹⁹ MENDÖL 1947: 88–89.

²⁰ SZABÓ 1966: 129–188; MAKSAY 1971: 78–88.

²¹ SZABÓ 1966: 153–165.

²² HÓMAN—SZEKFŰ 1935–1936, III: 393–401.

²³ CHOLNOKY 1935: 149–157.

valamint a természeti viszonyok változása között, és az utóbbiakat, főleg a futóhomok kialakulását a társadalom átalakuló gazdasági szokásaira, a rideg állattartás elterjedésére vezette vissza. Az utóbbi okául a népesség törökkel szembeni természetes védekező mechanizmusaként kialakult új megtelepülési módját határozta meg.²⁴ Mindazonáltal érvelésében a gúnyos hangvétel sem áll tőle távol:

„A törökre mindent rá lehet fogni, de olyan hatalmas még a szultánnak sem volt, hogy az éghajlatot meg tudta volna változtatni.”²⁵

Az alföldi településhálózat átalakulásában, pontosabban a török kori átrendeződését kiváltásában a lakosság természetes menekülési ösztöne játszott a fő szerepet. A rurális térségekben folytatott élet soha nem volt teljesen veszélytelen, és a védekezés mindennapi szükségletei a korábbi századokban is formálták a települések, a falvak, valamint hálózatuk felépítését és morfológiáját.²⁶ Ismét Cholnoky Jenő szavaival élve:

„A török időkben nem lehetett a földet művelni igen nagy területeken, mert a falusi lakosság [sic!] részben elmenekült, részben kipusztult. Csak az állataikat tudták valahogyan megmenteni, hogy elbújtak velük az ingoványok, az erdővel fölvert árterek sűrűjébe, vagy a kiismerhetetlen, úttalan homokbuckák közé. Ott a fűvel, dudvával, itt-ott cseplesszel és néhány nyárfával fedett buckák közt úgy el lehetett rejtőzködni, hogy semmiféle tatár horda sem tudta őket megtalálni, nem is mert behatolni az ilyen úttalan vadonokba, mert könnyen eltéveszthette volna az utat.”²⁷

Cholnoky Jenő erősen leegyszerűsítő megállapításait történelmi valóságtartalmát nem kérdőjelezhetjük meg, amennyiben közismertnek tekintjük, hogy az Alföldön a rideg állattartásra történő áttérés a török korban a védekezés hadügyi kényszerből is eredt.²⁸ Olyan előfeltételei azonban, mint a nagy tömegű rideg állattartás ismerete, az ehhez megfelelő szarvasmarhafajtáinak megléte, valamint a lakóhelytől elkülönült, később szálláskertnek is nevezett létesítmények előzményei már rendelkezésre álltak, vagy gyorsan kialakultak.²⁹ Ily módon az Alföldön létrejött új településhálózat a nagy hadakkal a szinte járhatatlan, néptelen vagy alig lakott hatalmas pusztákat teremtett. A védelem legfőbb természetföldrajzi tényezője a nagy távolság és a tudatosan ősibb, nyers állapotába fordított táj lett. A nagy méretű alföldi mezővárosok beépítése szintén a lakosság oltalmazását szolgálta. Ez a folyamat a korábbi századokban megkezdődött pusztásodás részben szándékos felerősítését és gyorsítását eredményezte. A lakatlan pusztává lett és pusztásodott tájon a kor ellátási nehézségeivel küszködő hadseregei alig tudtak átvergődni,³⁰ azt inkább elkerülték.

²⁴ CHOLNOKY 1935: 155.

²⁵ CHOLNOKY 1935: 149.

²⁶ NAGY 2023a.

²⁷ CHOLNOKY 1935: 155.

²⁸ Későbbi történetírásunkban is rendre visszatérő megállapításról van szó. Az általunk használt szakirodalomból megismétli: WELLMANN 1980: 33–40.

²⁹ JANKOVICH 1967; BÁRTH 1987; BELLON 2000; HOLLANDER 1980.

³⁰ MARKÓ 1935.

A hódoltság keleti határmezsgyéjén az észak-amerikaihoz hasonló frontierzóna alakult ki, mely fontos szerepet játszott a kor magyar társadalmi fejlődésében. Az amerikai Turner által megfogalmazott földrajzi és társadalmi képlet lényege, hogy a néptelen vidék meghódítása, birtokba vétele és civilizálása társadalomalkotó és -formáló tényező lehet.³¹ A frontier társadalmi tényezőként földrajzi perifériát jelent, mely elég nagy kiterjedésű ahhoz, hogy a szomszédos államok hatalmukat ne tudják teljes egészében érvényesíteni felette, és a betelepült lakosság szintén védelemül, valamint egyéni boldogulása érdekében saját hatalmi központokat hozhasson létre. A tiszántúli hajdútelepítések már e folyamat magyarországi tükröződése. Ez a sztyeppe frontier azonban csak egyes vonásaiban Kárpát-medencei. Általános föld- és néprajzi, valamint társadalomtörténeti vonatkozásai alapján Kelet-Európa egyéb sztyeppe területein is létrejött, és a későbbi ukrán társadalom kialakulásában is fontos szerepet játszott.³² Az alföldi frontier kialakulása — holland kutatójának, den Hollandernek véleménye szerint — fő megjelenési formájában a nagy népességkoncentrációjú, ám egymástól pusztákkal elválasztott településeivel a korábbi pusztásodás folyamatának folytatása volt.³³

A hódoltsági területek nyugati és északi oldalán, a Habsburg-, valamint a Török Birodalom legjelentősebb érintkezési vonalán a korábbi századok pusztásodása éppúgy a településhálózat átrendeződésében oldódott fel. Jóllehet ezen az oldalon a módosulás nem bizonyult olyan állandónak és visszafordíthatatlannak, mind keleten. A Habsburg—török határ vonal mentén egy nagyon széles katonai ütközőzóna, a végvári öv alakult ki, mely két sávból, a keresztény és a török birtokban lévő várak övezetéből állt. A végvárak zónája mint határ egészen sajátos földrajzi képletet alkotott, és a magyar határok kultúrtörténetének meghatározó eleme lett.³⁴ Földrajzi kiterjedése sávszerű határvidékként meghaladta a száz kilométert. Jóllehet nem volt egyenletes geográfiai szerkezete, mert a Bécs és Buda közötti fő irányban jelentős erődített helyek — Esztergom, Győr, Székesfehérvár, Komárom, Pápa, hogy csak néhány fontosat emeljünk ki —, míg ettől délre az apró véghelyek halmaza védte a Habsburg-birodalmat. Ám társadalomformáló erőként nem lehet figyelmen kívül hagyni. A végváriak rétege a hajdúsághoz hasonlóan saját társadalmi tudattal rendelkezett, és sajátos életvitelt folytatott. Ez a katonáskodó elem társadalmi helyzetéből eredően a kor katonai szakmájának erkölcsi törvényeit követte, és ezzel periferikus helyet foglalt el, miközben sokszor vagabundus életmódja miatt közmegebecsültsége alacsony volt.³⁵ A végvári zóna sajátos társadalmi rétegével meglátásunk szerint a keletihez hasonló frontiert alkotott. Katonai jellege azonban markánsabb volt, mint a Tiszántúlon, és attól eltérő településföldrajzi folyamatnak adott helyet. A pusztásodás a hódoltság nyugati és északi oldalán a várak és erősségek sokaságában folytatódott. A várvédelem és -ellátás miatt a falvak pusztásodása itt is felgyorsult és fokozódott, ám a lakosság vagy elmenekült, vagy a várak és várfalak, a sáncok oltalmában formálódó városokban és városias településekben kereste boldogulását. Hazai történeti földrajzunk nagy adóssága a végvárak település- és társadalomföldrajzi képleteinek leírása.

³¹ Dolgozatunk elkészítése során Turner alpművének német nyelvű kiadását használtuk: TURNER s. d.

³² KARÁCSONY 2008.

³³ HOLLANDER 1980: 19; HOLLANDER 1975.

³⁴ SZÁNTÓ 1980; BENDE 1971; HEGYI 2007; NAGY 2015b; NAGY 2016.

³⁵ NAGY 1978; NAGY 1985.

A hódoltság nyugati és keleti felén kimutatható frontierek létéből ered az a feltételezésünk, hogy a török kori Kárpát-medencében e geográfiai jelenség fontosabb szerepet játszott, mint eddig feltételeztük. A Kárpát-medence belsejének frontierje — feltételezve, hogy a keleti és a nyugati ugyanazon geográfiai képlet két formáját nyújtja — a kor hadügyével párosulva szerves folytatása lehetett a korábbi pusztásodásnak. A fentiek ismeretében ennek bizonyításához egyetlen jelenséget, vagyis a 16–17. századi hadügy településhálózatra kifejtett romboló hatását szükséges igazolnunk. A korszak katonai gondolkodása és a földrajzi tényezőkhöz fűződő viszonya kellően feldolgozott ahhoz, hogy képet alkothassunk e hatásáról.³⁶ Főleg a 17. századi hadügy új korszak, az állandó hadseregek kialakulása korának kezdeti periódusa volt, mely során egyre nagyobb létszámú katonai kötelékek mozogtak a földrajzi térben. A seregek ellátása a hadszíntér eltartó képességétől függött, és ebben a tekintetben döntő volt a raktár-élelmezés rendszerének működtetése. Így a településhálózat, valamint a kellő népsűrűség az eredményes hadjáratok megvívásának elengedhetetlen feltétele volt. Egy-egy terület birtoklása, amennyiben kellő forrással rendelkezett az ellátáshoz, döntő tényezővé vált. A Kárpát-medencei hadszíntéren, ahol, mint láttuk, nagyon magas volt a mortalitás, gyér a településhálózat és alacsony a népsűrűség, egy-egy hadjáratai év vagy a seregek telettete a még meglévő falvakban katasztrofális következményekkel járt. Betetőzte a korábbi pusztásodás folyamatát. Mindemellett érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy a hadak vonulását gyakorta kísérte a tömeges mortalitást okozó pestis, mely szintén a pusztásodás irányába hatott. A kor hadviselési irányzata, az úgynevezett metodizmus alapvetően az ellátórendszer működésén és a raktározáson alapult, és így természetes törekvése volt a vidék településeinek bizonyos mértékű pusztítása. E gondolkodási módjával a korábbi századok pusztásodásának folytatója lett. A frontier és a metodizmus együttes hatása a településhálózatot torzító tényezővé emelkedett.

Szakirodalom

Ács Zoltán

1984 *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth.

BAKÁCS István

1963 A török hódoltság korának népessége. In KOVACSICS József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Budapest: Közgazdasági és Jogi. 115–142.

BÁRTH János

1987 A szálláskert. *Forrás* 19/1, 37–50.

BELLON Tibor

2000 A pusztásodás és az árutermelő állattartás összefüggései az alföldi mezővárosokban. In FRISNYÁK Sándor (szerk.): *Pótfüzet Az Alföld történeti földrajza című konferenciakötethez*. Nyíregyháza: MTA — Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 3–11.

³⁶ JÄHNS 1890; STEGEMANN 1939-1940; DELBRÜCK 2003; NAGY 2023b; NAGY 2024; PERJÉS 1953.

BELUSZKY Pál

2001 *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest—Pécs: Dialóg Campus.

BENDE Lajos

1971 A törökkori magyar végyárakról. *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam 18/3, 501–527.

BRANDSTETTER, Maximilian

2001 *Utazás Konstantinápolyba, 1608–1609*. (Kronosz Könyvek 6.) Budapest: Littera Nova.

CHOLNOKY Jenő

1935 *Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most*. Budapest: Somló Béla.

CSÜLLÖG Gábor

2000 A középkori Magyarország térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* 124/1–4, 109–130.

2007 *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában*. (Studia Geographica 18.) Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.

DELBRÜCK, Hans

2003 *Geschichte der Kriegskunst IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon*. (Sonderauflage). Hamburg: Nikol.

DERNSCHWAM, Hans

1984 TARDY Lajos (szerk.): *Erdély — Besztercebánya — Törökországi útinapló*. (Bibliotheca Historica). Budapest: Európa.

GLASER Lajos

1939 Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények* 67/4, 297–307.

GÖMÖRI György

1994 *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*. Budapest: Argumentum.

GYŐRI Róbert

2002 A magyar történeti földrajz a két világháború között. *Földrajzi Közlemények* 126/1–4, 79–92.

FODOR Ferenc

1935 Történelmi és településföldrajz. *Földrajzi Közlemények* 63/9–10, 289–295.

2006 *A magyar földrajztudomány története*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

HEGYI Klára

2007 *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest: História — MTA Történettudományi Intézete.

HERVAY Ferenc

- 1974 Magyarország történeti földrajza a XVI–XVIII. században. In PÉTER Márta (szerk.): *Régi könyvek és kéziratok: Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 109–156.

HOLLANDER, Arie Nicalaas Jan den

- 1975 A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. *Ethnographia* 86/2–3, 312–323.
1980 *Az Alföld települései és lakói*. Budapest: Mezőgazdasági.

HÓMAN Bálint — SZEKFŰ Gyula

- 1935–1936 *Magyar történet I–IV*. Budapest: Egyetemi Nyomda.

JÄHNS, Max

- 1890 *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland. 2. Abteilung XVII. und XVIII. Jahrhundert, bis zum Auftreten Friedrichs des Grossen 1740*. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit 21.) München–Leipzig: Oldenbourg.

JANKOVICH Miklós

- 1967 Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 9/3–4, 420–431.

KÁDÁR László

- 1941 *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. (Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára.) Budapest: Országos Táj- és Népkutató Intézet.

KARÁCSONY Dávid

- 2008 A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értesítő* 57/1–2, 185–211.

KRISTÓ Gyula

- 2003 *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

KÓSA László — FILEP Antal

- 1978 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai.

LESCALOIPER, Pierre

- 1982 BENDA Kálmán — TARDY Lajos (szerk.): *Utazása Erdélybe (1574)* (Bibliotheca Historica.) Budapest: Európa—Helikon.

LOTHARINGIAI Károly

- 1986 NAGY László (szerk.): *Hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

MAKSAY Ferenc

- 1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest: Akadémiai.

MARKÓ Árpád

- 1935 Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. *Hadtörténelmi Közlemények* 36, 41–62.

MENDÖL Tibor

- 1938 Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In KUMOROVITZ L. Bernát — SZILÁGYI Lóránd (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Pécs: Dunántúl, 312–334.
- 1947 Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében. In MENDÖL Tibor — BULLA Béla: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 74–102.

NAGY László

- 1978 *A végvári dicsőség nyomában*. Budapest: Zrínyi.
- 1985 „Megint fölszánt magyar világ van...”: *Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben*. Budapest: Zrínyi.

NAGY Miklós Mihály

- 2009 Terepértékelés vagy hadtörténeti tájrajz? A magyar hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről. In GÁL András — HANUSZ Árpád (szerk.): *Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára*. Nyíregyháza—Szerencs: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet — Szerencsi Bocskai István Gimnázium, 261–281.
- 2015a Településrendszer a magyar hadtörténelemben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3/1, 20–31.
- 2015b A magyar államhatár hadtörténeti földrajzáról. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3/2, 14–24.
- 2016 A hódoltsági határvidék kérdéséhez. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4/3–4, 30–46.
- 2019 Rákóczi rác hadjárata és a hatalmi játszma. In BESNYI Károly (szerk.): *Évkönyv. Topolya: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület*, 19–26.
- 2023a A veszélyes falu: A rurális térség veszélytényezői a magyar történelemben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 11/3–4, 57–70.
- 2023b „...A táj olyan, mint eddig volt...” Tájhasználat Lotharingiai Károly naplójában. *Történeti Földrajzi Közlemények* 11/különszám, 102–115.
- 2024 A metodizmus hadtörténeti földrajzáról. In KÓKAI Sándor — CSÜLLÖG Gábor (szerk.): *Táj, társadalom, kultúra: tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete — MTA Történeti Földrajzi Albizottsága, 430–437.

PERJÉS Géza

- 1963 *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregelemzés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715)*. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat 29.) Budapest: Akadémiai.

PÉTER Katalin (szerk.)

- 1986 *Buda ostroma, 1686*. (Magyar Levelestár.) Budapest: Szépirodalmi.

II. RÁKÓCZI Ferenc

1978 *Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* (Archivum Rákócziánium III. osztály). Budapest: Akadémiai.

SCHULTHEISZ Emil — TARDY Lajos

1964 A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 2/3, 111–156.

STEGEMANN, Hermann

1939–1940 *Der Krieg: sein Wesen und seine Wandlung I–II.* Stuttgart–Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt.

SZABÓ István

1941 *A magyarság életrajza.* Budapest. Magyar Történelmi Társulat.

1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest: Akadémiai.

SZAMOTA István (szerk.)

1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Budapest: Franklin.

SZÁNTÓ Imre

1980 *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593.* Budapest: Akadémiai.

TURNER, Frederick Jackson

s. d. *Die Grenze: Ihre Bedeutung in der Amerikanischen Geschichte.* Bremen–Horn: Walter Dorn.

VEKERDI László

2009 *Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVII. században.* Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet — Magyar Orvostörténelmi Társaság.

WELLMANN Imre

1980 A népesség sorsa a szabadságharc idején. In KÖPECZI Béla — HOPP Lajos — R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok.* Budapest: Akadémiai, 33–58.

Desolation and Warfare of the Carpathian Basin in the Turkish Era

The process of desolation dominated the settlement network of the Carpathian Basin before the age of Turkish invasion. The advance of the Turkish state creates a new period in desolation. Its main characteristic, the thinning of the settlement network, remained dominant. However, its most defining element became the defense mechanism of society. Desolation intensified during the Turkish era and was closely related to the trends of military affairs. The military thinking of the time, the martial art of Methodism, and the synergy of the organic frontier had a significant effect on the desolation. Desolation and the destruction of territories became a geographical factor.